

QASHQADARYO VILOYATI CHO'LLANISH JARAYONI MUAMMOLARI

Uroqova Yu.A.

Qurg'oqchil (arid) iqlim mintaqasida cho'llar maydonining 1960 yillardan boshlab keskin kengayishi avvalo mamlakatlarda aholi sonini to'xtovsiz oshib borishi, mamlakatlarning aholini oziq-ovqat bilan ta'minlash, maqsadida qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun ekin maydonlarining kengayib borganligi hamda ma'lum ma'noda qurg'oqchilikning tez-tez sodir bo'lganligi bilan bog'liqdir. Ayniqsa, O'rta Osiyoning markazida joylashgan Qashqadaryo viloyati hududida cho'llanish jarayoni asosan yer resurslaridan oqilona foydalanmaslik, chorva mollari sonining ortishi, cho'llardagi butasimon o'simliklarning o'tin sifatida kesilishi, tog'-kon sanoatining rivojlanishi, ya'ni tabiiy va antropogen omillar ta'sirida shakllanmoqda. Cho'llanish asta-sekin rivojlanuvchi jarayon bo'lib hisoblanadi va albatta shamol eroziyasi, bir xil bo'lmagan relyef shakllariga, ko'chib yuruvchi qumlar harakati, qum tepaliklarining hujumiga bog'liq holatda rivoj topadi. Qashqadaryo viloyati hududida cho'llanish jarayoni ekologik o'zgarishlarini yuzaga keltirishda tabiiy omillar bilan birgalikda antropogen omillarning o'rni o'rganish bugungi kunda ham dolzarbdir.

Cho'lshunos olim prof. L.Alibekovning ma'lumoticha hozirgi paytda O'zbekiston hududining 60 %i antropogen cho'llashuv jarayonlariga duchor bo'lgan qurg'oqchil iqlimli yerlarning jami maydoni taxminan 40 mln. km², ya'ni quruqlikning taxminan 25% ini tashkil yetib, yer yuzasi aholisining 20% i (800 mln. kishi) istiqomat qiladi [1]. O'zbekistonda 20-asrda, ayniqsa, uning 2-yarmida qishloq xo'jaligida monokultura tizimining qo'llanishi, gerbitsid va

pestitsidlarning haddan tashqari ko'p ishlatilishi, mavjud suv zahiralardan noto'g'ri foydalanish oqibatida atrof muhit holatida katta salbiy o'zgarishlar ro'y berdi. Orol dengizi deyarli quridi, uning atrofida cho'llashish kuchayib ketdi, yer osti suvlari sho'rliigi darajasi oshdi. Cho'llanish jarayoni oqibatida ekologik vaziyatning yomonlashuvi O'zbekiston viloyatlari, shu jumladan Qashqadaryo viloyati uchun ham xosdir. Inson xo'jalik faoliyatining kuchli ta'siri natijasida O'zbekiston hududida cho'llanish jarayoni chuqurlashib va kengayib bormoqda.

Ma'lumki, dunyoning barcha ilk sivilizatsiyalari sug'oriladigan dehqonchilik hududlarida paydo bo'lgan va rivojlangan. Jumladan, Qashqadaryo viloyati ham qadimdan sug'oriladigan va sug'orma dehqonchilik rivojlana borgan hududlardir. Viloyatda uzoq tarixiy davrlar davomida ko'plab suv inshootlarining barpo etilishiga bog'liq holda sug'oriladigan yerlarning maydoni kengaya borgan. Ma'lumotlarga ko'ra Qashqadaryo viloyatida 1915 yilda viloyat hududida sug'oriladigan yerlar maydoni 63,4 ming ga bo'lgan. 1950 yilga kelib 1915 yildagiga nisbatan viloyatda sug'oriladigan yerlarning maydoni qariyb 2 marta (120,0 ming ga), 1970-yilda deyarli 3 marta (171,5 ming ga), 2000-yilda 7 marta (453,6 ming ga) ko'paydi [2]. Qashqadaryo viloyati statistika boshqarmasi 2020 yil yanvar holati ma'lumoti bo'yicha, 417,2 ming gektar sug'oriladigan va 253,2 ming gektar lalmi yerlarni tashkil etadi.

Hudud arid mintaqada joylashganligi sababli sug'oriladigan yerlarda sho'rlanish, shamol va suv eroziyasi, yaylovlarda grunt suvlari sathining ko'tarilishi kabi hodisalar keyingi vaqtlarda katta maydonlarda ro'y bermoqda. Yer osti va yer usti suvlarining ifloslanishi sug'orma dehqonchilikning jiddiy ekologik muammosidir. Bu jarayon ekinzorlarni sug'orish va tuproqlarni sho'rini yuvish maqsadida suvdan foydalanishning natijasidir. Ammo, hozirgi

paytda ularning minerallashuvi oshgan va buning oqibatida qayta sho'rlanishga sabab bo'lmoqda. Ayni paytda tuproqlarning va suvlarning sho'rlanish darajasi mineral o'g'itlardan foydalanish oqibatida kuchayib bormoqda. Sug'oriladigan tuproqlarning sho'rlanish darajasi ham daryoning quyi qismi tomon qonuniy ravishda ortib boradi. Qashqadaryo viloyatida sug'oriladigan yerlar maydonining kengayishiga munosib holda qayta sho'rlangan yerlar maydoni ham kengaya boradi. Masalan, 1965 yilda Qashqadaryo viloyatida sug'oriladigan yerlar maydoni 154,9 ming ga bo'lib, shundan atigi 21,5 ming ga maydonlar turli darajada sho'rlangan edi. Hozirgi paytda mavjud sug'oriladigan yerlarning qariyb yarmi turli darajada sho'rlangan [3]. Qashqadaryo viloyati statistika boshqarmasi [4] 2020 yil yanvar holati ma'lumoti bo'yicha, viloyatda sho'rlanmagan maydon 281805 ming ga jami maydonga nisbatan 54.8%, sho'rlangan maydon 232309 ming ga jami maydonga nisbatan 45.2% bo'lib, shundan kuchli sho'rlangan maydon 9600 ming ga jami maydonga nisbatan 1,9 %, kuchsiz sho'rlangan maydon 184580 ming ga jami maydonga nisbatan 35,9% va o'rtacha sho'rlangan maydon 38129 ming ga jami maydonga nisbatan 7.4% ni tashkil etadi. Hozirgi kunda sug'oriladigan yerlarning 8 foiziga yaqini yoki 325 ming gektari meliorativ holati yomon yerlar hisoblanadi. Bu o'z navbatida, tuproqlar sho'rlanish darajasining yuqoriligi hamda yer osti suvlari sathining ko'tarilishi tufayli yuz bergan. Ko'p yillar davomida qishloq xo'jaligi ekin maydonlarida hosildorlikni oshirish maqsadida yerni haddan ziyod ko'p mineral o'g'itlar bilan oziqlantirish, ekinlarni kasallik va zararkunandalardan himoya qilish maqsadida zaharli kimyoviy vositalaridan foydalanilib kelingan.

Qashqadaryo viloyatida sug'oriladigan dehqonchilik zonalarida qishloq xo'jaligiga tabiiy geografik jarayonlardan suv eroziyasi, shamol eroziyasi, gravitatsion jarayonlar, sel hodisalari, loyqa bosishi,

botqoqlanish, sho'r bosish, qatqaloq hosil bo'lishi hodisalari eng ko'p salbiy ta'sir ko'rsatadi. Qashqadaryoda tabiiy sharoiti, yer usti tuzilishi, tog` jinslari va iqlim sharoiti tekisliklardan tog`larga tomon o`zgarib borganligi sababli tabiiy geografik jarayonlar, ularning intensivligi va fasliylik xususiyatlari ham tekislikdan tog`larga tomon o`zgaradi. Qashqadaryo havzasining tog`li va tog`oldi qiya tekisliklarida relyef va yonbag`irlarning qiyaligi yerning yuza qismida tarqalgan jinslarni, yog`in miqdori va uning fasllari bo'yicha taqsimlanishi tuproqning va tuproq osti jinslarining yuvilishiga sabab bo'ladi.

Tekisliklarda esa yog`inning juda kamligi, tuproqdan namning ko'p bug`lanishi tuproqlarni sho'r bosishini kuchaytiradi. Havo haroratining sutka va yil davomida keskin o`zgarib turishi nurashni kuchaytirib, tog`oldi rayonlarida sel oqimining hosil bo'lishiga yordam beradi. Biogen omillar o`simlik qoplami, tuproqlar va hayvonot dunyosi tabiiy geografik jarayonlarning rivojlanishiga birgalikda ta'sir ko'rsatadi. Tuproq yuvilishi, cho'llarda shamol deflyatsiyasining intensivligi o`simlik qoplaminin g qalinligiga bog`liq va bu jarayonlar o`simlik qoplami yordamida boshqariladi. Ayniqsa, Qashqadaryoda garm sel, afg`on shamollarining bo`lib turishi oqibatida tuproqning mayda zarralarini uchirib ketishi natijada tuproq hosildorligi kamayishi kuzatiladi. Qashqadaryo viloyati ayrim hududlardagi kon qidiruv hamda neft-gaz qazib olish natijasida cho'llanish jarayonlari rivojlanishiga olib kelgan. Ishga tushirilgan neft va gaz quvurlari yoki quduqlarning atroflarida tabiiy jarayonlarning o`zgarishini kuzatish mumkin. Qashqadaryo viloyatida vujudga kelgan degredatsiyalashgan yerlar qishloq xo'jalik ekin maydonlariga, yaylovlarga va ekosistemalariga katta zarar yetkazmoqda. Shuningdek, hudud tabiatiga antropogen ta'sirning kuchliligi landshaft-ekologik muammolarni keltirib chiqarmoqda hamda ekotizimlarning o`zaro modda va energiya almashinuvida va muvozanatini buzilishiga sabab bo'lmoqda.

Xulosa o'rnida, Qashqadaryo viloyati uchun ham cho'llanish jarayoni jiddiy xavfdir. Dehqonchilikda sug'orish rejimini to'g'ri belgilash va sug'orish texnikasini mukammallashtirish tuproqlarni sho'r bosishining oldini oladi va yer unumdorligi va ekin hosilini oshirib, cho'llanishni oldini oladi. Qashqadaryo viloyati tabiatidan foydalanish va uni muhofaza qilishni strategik rejalashtirish barqaror rivojlanishning muhim vositasi hisoblanadi. Jumladan, cho'llanishni oldini olish uchun qishloq xo'jaligi ekinlarini almashlab ekish imkonini yaratish, meliorativ va agrotexnik tadbirlarni tashkil ekish natijasida tuproq sifatining yaxshilanishini ta'minlash zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алибеков Л.А. Arid mintaqalarda cho'llanish muammolari / O'quv-uslubiy majmua. Самарканд, 2013. 168 b.
2. Nazarov M.G., Abdullayev S.I. Qashqadaryo viloyati qishloq xo'jalik tabiatidan foydalanish // Farg'ona vodiysida tabiatdan foydalanish va muhofaza qilishning dolzarb muammolari. -Namangan, 2014.-B. 72-74 b.
3. Yusupova K.U. Qashqadaryo vohasi landshaftlariga irrigatsion inshootlar ta'sirini optimallashtirish yo'llari //“O'zbekistonda geografiya fanining dolzarb masalalari” respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari Termiz, 2020 .-45 -48.
4. Qashqadaryo viloyati statistika boshqarmasi ma'lumotlari 2020.